

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.2 (477.51)

Віталій Отрощенко (Київ)

УКРІПЛЕНЕ ПОСЕЛЕННЯ «ДИКИЙ САД» У СИСТЕМІ ПАМ'ЯТОК БІЛОЗЕРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Одним з найвидатніших досягнень української археології доби незалежності є, без сумніву, розкопки укріпленого поселення «Дикий Сад» в історичній частині м. Миколаєва, розпочаті ще на початку 90-х рр. ХХ ст. На цей час розкопано десь 60% площі пам'ятки і роботи тривають. Поява перших оглядових публікацій з узагальнюючими висновками [1] дозволяє нам розпочати дискусію щодо місця та ролі цієї особливої пам'ятки в історії племен доби фінальної бронзи. Зрозуміло, що міркування, викладені нижче, з огляду на вибірковість досі виданих матеріалів з Дикого Саду, мають попередній характер.

Почнемо з термінологічного визначення об'єкту. Ю.С. Гребенніков та К.В. Горбенко переважно користуються терміном «городище», вживаючи також слова «поселення», «пам'ятка» з «цитаделлю» та навіть «місто-порт». Не варто доводити, що перелічені терміни не є синонімами. Щодо інших укріплених об'єктів доби бронзи Степу вживається також слово «фортеця» [2] та словосполучення «Країна міст» щодо системи укріплених пам'яток ситащинської культури [3]. Проте, міста функціонують винятково в системі державних утворень і вишукувати їх серед пам'яток пізньої первісності – невдячна справа, а б'ють за такі пошуки жорстко [4]. Варто також розібратись із співвідношенням «городища» та «цитаделі». Адже виділення цитаделі передбачає і наявність другої (зовнішньої) лінії укріплень, виявити яку на Дикому Саду, здається, не вдалося. Тут городище не виходить за межі цитаделі. А як тоді називати неукріплену частину та пам'ятку загалом? На практиці, навіть за

рутинного опису «міст» ситащинської культури, послуговуються нейтральнішим поняттям «укріплене поселення» [5]. Останнє, за переконливого обґрунтування, можна розгорнути і в «городище», і в «фортецю», і в «місто».

Важливо, що дослідники визначились з культурною належністю «Дикого Саду», однозначно віднісши його до кола старожитностей білозерської культури [6]. Понад те, «Дикий Сад» швидко став найдослідженішою побутовою пам'яткою цієї культури, а після вичерпної публікації він має стати її еталонним комплексом.

Для білозерської культури ми маємо нечастий, як на бронзовий вік України, випадок, коли археологічне датування цілком підтверджується радіовуглецевим [7]. Серія з 15-ти дат 14С з «Дикого Саду» органічно доповнює попередні радіовуглецеві визначення. Порівняймо: 1150-950 р. до н.е. за датуваннями поховань могильника Степний (Заповітне) та 1186-1126 $\pm$ 80 – 925-920 $\pm$ 50 р. до н.е. у «Дикому Саду» [8]. Проте, автори розкопок, вже у заголовках своїх публікацій, анонсують чи не вдвічі ширший діапазон існування укріпленого поселення – XIII-IX ст. до н.е., тобто – 1300-800 рр. до н.е. При цьому в тексті, на базі порівняльного аналізу матеріалу, мова йде про кінець XIII – початок чи середину IX ст. до н.е. [9]. Загалом-то зміст заголовку не повинен розходитися зі змістом тексту.

Мабуть, абсолютна хронологічна позиція «Дикого Саду» ще вимагає додаткового уточнення. Матимемо на увазі, що пам'ятка відноситься до категорії відкритих комплексів, до того ж сильно порушно-

вана пізнішими будовами та перебудовами. Отже, не є винятком потрапляння до білозерського контексту як раніших, так і пізніших артефактів іншого культурного походження і часу. Конкретно мова може йти про ніж-кинджал листовидної форми з широким пласким черешком [10], що має аналогії у поховальних комплексах бережнівсько-маївської зрубної культури [11].

Іншим артефактом такого роду виступає відомий клепаній казан на конічному піддоні з «Дикого Саду». Автор першої публікації, О.О. Кривцова-Гракова, зазначає: «Обстоятельства находки котла мне выяснить не удалось» [12]. Схоже, що не прояснили їх і сучасні дослідники «Дикого Саду». Між тим, такий казан виявлено у закритому поховальному комплексі другого періоду бережнівсько-маївської зрубної культури на Нижній Волзі, разом з бритвою лобойківського типу та типологічно найпізнішим ножем «зрубного» типу [13]. За аналогіями такі комплекси датуються XIV-XIII/ XII ст. до н.е. і відносяться ще до доби пізньої, а не фінальної бронзи [14]. Вік цього об'єкту старожитностей, встановлений археологічно, підтверджується також серією з 11-ти радіовуглецевих дат з поселення Глибоке Озеро на Сіверському Дінці [15]. Тереново ближче до Миколаєва розкопані два найпізніших поховання другого періоду бережнівсько-маївської зрубної культури біля м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині: Мала Лаурка, кург. 17, пох. 1 (1175±122 р. до н.е.); Свиначеві Могили, кург. 23, пох. 2 (1227±121 р. до н.е.) [16]. Для таких поховань показовими є позиція небіжчика на правому боці, орієнтація головою до сходу та присутність керамічного кубку на конічному піддоні чи аналогічного йому за формою клепаного казана [17]. Щільний горизонт культур доби пізньої бронзи, існування яких переривається близько 1200 р. до н.е., не дає підстав для занурення білозерського поселення в Дикому Саду в глибину XIII ст. до н.е.

З іншого боку, не можна виключати наявність більш раннього селища сабатинівської культури в урочищі «Дикий Сад». З його культурним шаром, зокрема, пов'язувала знахідку клепаного казана

О.О. Кривцова-Гракова [18]. Зрештою, казан, річ коштовна, міг бути збережений та використаний білозерцями, як реліквія від попередньої доби. При цьому, стара річ втрачає свій датуючий потенціал для визначення віку доби нової – фінальної бронзи.

Не вельми коректними є претензії «Дикого Саду» на роль «ровесника Трої» [19]. По-перше, якої Трої? По-друге – на підставі яких аналогій? Хотілося б почути відповіді на ці запитання. У напрацьованих хронологічних коор-динатах, історія «Дикого Саду» має вести свій відлік від загибелі Трої VIIa, що датується 1190/80 р. до н.е., а синхронізація поселення можлива з горизонтами Трої VІв1, VІв2, VІв3 (1190/80-950 р. до н.е.) [20]. Дослідники «Дикого Саду» це усвідомлюють [21], але твердити про дуже важливу роль пам'ятки «у всій циркумпонтійській ойкумені» на межі тисячоліть мабуть ще зарано [22]. Для цього слід довести контакти білозерців з мешканцями східного, південного та західного берегів Чорного моря. Поки що тут романтична риторика випереджає аргументаційну складову. Перш ніж виходити на міжкультурний, а, по-суті, міжетнічний рівень контактів, варто розглянути роль «Дикого Саду» в системі споріднених пам'яток білозерської культури.

Якщо кинути погляд на ареал білозерської культури, то бачимо, що «Дикий Сад» немовби пряжка з'єднує західне надчорноморське та наддніпрянське скупчення її пам'яток. При тому, укріплене поселення лишається, поки що, єдиною побутовою пам'яткою білозерської культури вздовж течії Південного Бугу. Можна припускати, що саме через нього проходила широтна лінія контактів між масивами населення цієї культури, розділеного гирлами (дельтами) річок та лиманами. У цій системі задіяні, із заходу на схід, пониззя Дунаю, Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Молочної, Дону та, можливо, Кубані. Дослідники «Дикого Саду» припускають, що поселення виникло з потреби контролю за торговими шляхами [23]. Польський дослідник А. Кошко, картографуючи знахідки кам'яних булав, встановив, зокрема, маршрути обмінної торгівлі: вздовж Півден-

ного Бугу з виходом на Західний Буг; Інгульський шлях на Середній Дніпро; Нижньодніпровську ділянку шляху до гирла р. Самара; Надазовський суходільний маршрут з виходом на Нижній Дон і далі на Нижню та Середню Волгу аж до Жигулів [24]. Показово, що всі вони сходилися до Дніпро-Бузького лиману, а Дикий Сад опинився, таким чином, у фокусі сходження реконструйованих шляхів.

Проте, для організації ефективного контролю одного селища, навіть укріпленого, замало. Отже, варто пошукати інші складові гіпотетичного контролю. Принаймні пунктирно їх можна позначити, якщо дошукуватись білозерських матеріалів на городищах іншого часу.

Першим таким пунктом є городище Станіслав часів античності, розташоване на мису, що роз'єднував (з'єднував) Бузький та Дніпровський лимани в широкий Дніпро-Бузький лиман. Мова йде про знаменитий мис Гіпполая, згаданий Геродотом. На одному із західних виступів мису розкопано напівземлянку білозерської культури [25]. Наступним орієнтиром є городище, розташоване на правому березі Дніпра в гирлі Інгульця. Там також виявлено кераміку доби пізньої бронзи (інформація С.Б. Буйських). У межах Кам'янського городища на лівому березі Дніпра досліджене епонімне поселення на Білозерському лимані [26]. І завершував контроль над судноплавною частиною Дніпра форпост білозерської культури на острові Байди (Мала Хортиця). Там при створенні опорного пункту білозерці використали оборонні споруди доби ранньої бронзи [27]. На захід від «Дикого Саду» можна згадати селище Тудорове на правому березі Дністра на місці пізнішого городища [28]. Певна система у розташуванні опорних пам'яток переконує в тому, що одним із дієвих засобів впливу мешканців «Дикого Саду» на білозерську спільноту став контроль над життєво важливими шляхами сполучень як водяними, так і суходільними. Вони були орієнтовані, переважно, на Дніпро-Бузький лиман та прилеглі до нього місцевості. Хочу нагадати, що південніше від укріпленого поселення на острові, а тоді ще півострові, Березань

знайдено бронзовий ніж, датований часом закладки Дикого Саду [29]. Таким чином, Буго-Дніпровський вихід до Понту, базовий для Надчорномор'я, знаходився під контролем місцевого населення як мінімум від доби пізньої бронзи.

Міркування та спостереження, наведені вище, переконують у тому, що Дикий Сад мав виконувати функції свого роду торгово-обмінного центру впродовж XII-X ст. до н.е. Така роль його передбачає налагодження виробництва не лише для власних потреб, але й на обмін. З огляду на характер знахідок, можна передбачати наявність керамічного, металообробного, косторізного виробництв, як мінімум. Уніфікованість форм столового посуду, металевих прикрас, рогових елементів кінської вузди дає підстави вважати, що стандарти виготовлення певних категорій артефактів на працювалися в одному центрі, з якого вони розходилися вже як готова продукція та еталони для копіювання. Логічно припустити, що таким центром був Дикий Сад.

Нещодавно В.С. Бочкарьов висловив спокуси припущення: «По всей вероятности, северопонтийское металлопроизводство находилось под контролем местной знати. Представляется, что только она могла обеспечить регулярный импорт сырья и защитить корпоративные интересы кузнецов-литейщиков. С другой стороны, эта знать была кровно заинтересована в развитии и процветании металлопроизводства как одной из самых важных и доходных отраслей экономики» [30]. Розвиваючи цю перспективну ідею додамо, що коли вже еліта встановлювала контроль над виробництвом та розподілом, то він навряд-чи обмежувався винятково найважливішою галуззю, а, ймовірно, доходив до кожного продуктивного виробника. Проектуючи ідею В.С. Бочкарьова на білозерське суспільство, маємо визнати наявність у його структурі заможної і впливової еліти, що витікає з аналізу поховального ритуалу, позначеного суттєвою диференціацією за трудовими затратами, речовим супроводом та особливими ритуальними діями [31]. Маючи певне уявлення щодо місць поховання

представників білозерської еліти, зосереджених уздовж лівого берега Нижнього Дніпра та на річці Каланчак, можемо лише здогадуватися щодо їхніх місць помешкання. Дослідження Дикого Саду відкриває можливості локалізації такої собі ставки місцевої еліти саме в укріпленому поселенні в гирлі р. Інгул. Охорони вимагали не лише власне репрезентанти еліти, але й матеріальні багатства, накопичені ними. Нагадаємо, що за доби пізньої бронзи попередниками білозерців, носіями культур Ноуа, сабатинівської, бережнівсько-маївської зрубної, побудова штучних оборонних споруд не практикувалася, а соціальна диференціація відповідних суспільств існувала, але була не такою виразною.

Надзвичайно важливими та перспективними для глибшого вивчення є культові об'єкти Дикого Саду, а святилище з пандусом в укріпленій частині пам'ятки є унікальним для Надчорномор'я [32]. Висновок дослідників, що Дикий Сад виконував «роль економічного, культурного, релігійного та політичного центру», загалом впливає з матеріалів досліджень [33]. А ось центром чого? На це питання ще треба знайти коректну відповідь. Поки що дослідники самі губляться в розмаїтті можливих відповідей: Степового Надбужжя, Північно-Західного Причорномор'я, Південно-Східної чи й усієї Східної Європи загалом [34]. Нам здається, що варто було б зупинитися десь між другим та третім варіантом відповіді на це питання й попередньо визначати укріплене поселення Дикий Сад як свого роду центр у системі старожитностей білозерської культури в степовій смузі поміж Прутом та Доном. Вище вже зазначалось його винятково сприятливе географічне розташування. Не суперечить такому висновку й сукупність накопаних на 2008 рік матеріалів з поселення.

Певного переосмислення вимагає й висловлена нами раніше теза щодо кризових явищ у білозерському суспільстві на зламі бронзової та залізної діб, напередодні переходу до кочового способу життя та господарювання [35]. Слід пам'ятати, що вона формулювалася до розкопок Дикого Саду Ю.С. Гребенніковим та К.В. Горбенком. Результати цих досліджень відкрили дода-

тковий потенціал та життєздатність білозерського суспільства. Його дієздатній частині, до певного часу, вдавалося долати негативні наслідки кліматичних, ресурсних та демографічних змін, що сталися наприкінці XIII ст. до н.е. та призвели до деструкції культурних утворень доби пізньої бронзи. Відтепер будь-які (господарчі, соціальні, політичні, духовні) реконструкції щодо білозерського суспільства мають вестися з урахуванням матеріалів розкопок Дикого Саду, з постійною оглядкою на цю унікальну пам'ятку, справжнє значення якої нам ще довго доведеться усвідомлювати.

На завершення хотілося б побажати дослідникам з Миколаєва продовжувати такі плідні розкопки в Дикому Саду, знаходячи для цього необхідні кошти. Адже кожен новий польовий сезон відлунює небаченими досі відкриттями й знахідками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбенко К.В., Гребенніков Ю.С., Панковський В.Б. Розкопки укріпленого поселення «Дикий Сад» у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – К.-Запоріжжя, 2005. – Вип.7. – С.100-104; Горбенко К. Городище «Дикий Сад» у XIII-X ст. до н.е. // Емінак. – К.-Миколаїв, 2007. – №1. – С.7-14; «Дикий Сад» археологический памятник XIII-IX вв. до н.э. – Николаев, 2007. – 16 с.
2. Братченко С.Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века // Материали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2006. – №6. – С.32.
3. Зданович Г.Б., Батанина И.М. Аркаим – Страна городов. Пространство и образы. – Челябинск, 2007. – С.11-14.
4. Кореняко В.А., Кузьминых С.В. Наука и паранаука в современной отечественной археологии (по следам обсуждения «проблемы Аркаима») // Российская археология. – 2007. – №2. – С. 173-177.
5. Зданович Г.Б., Батанина И.М. Указ. соч. – С.40-180, рис.1; 10 и др.
6. Горбенко К. Назв. пр. – С.7.
7. Otroshchenko V.V. Radiocarbon chronology of the Bilozerka culture – based on barrows near the village of Zapovitne (the «Stepnoy» cemetery) // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 2003. – Vol.12.
8. Горбенко К. Назв. пр. – С.8.
9. Ibidem.
10. «Дикий Сад» археологический памятник XIII-IX вв. до н.э.... – С.11 (нижне фото).
11. Отрошенко В.В. Погребения с трупосожжением у племени срубной культуры Нижнего Поднепровья // Энеолит и бронзовый век Украины. – К., 1976. – С.175, рис.2а;

Евдокимов Г.Л. Погребения эпохи поздней бронзы Астаховского могильника. – Препринт. – К., 1992. – С.44, рис.26, 4.

12.Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА СРСР. – М., 1955. – №46. – С.133-135, рис.31, 1.

13.Boroffka N., Sava E., Zu den steinernen «Zeptern/Stosel-Zeptern», «Miniatursaulen» und «Phalli» der Bronzezeit Eurasiens // Archäologische mitteilungen aus Iran und Turan. – Berlin, 1998. – Band 30. – S.84, abb.47, 1-10.

14.Литвиненко Р.А. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К.: ІА НАНУ, 1994. – С.14-15, рис.1.

15.Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) // Археологический альманах. – Донецк, 1998. – №7. – С.86-89, табл.2.

16.Chernykh L.A., Polin S.V., Otroshchenko V.V. Radiocarbon chronology of monuments of the Berezhnovka-Maevka srubnaya culture near the town of Ordzhonikidze // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 2003. – Vol.12. – P.312-315, fig.5; P.318-324, fig.10.

17.Отрощенко В.В., Тупчієнко М.П. Бронзові клепані казани та Донецький гірничо-металургійний центр // Проблеми гірничої археології (матеріали II-го міжнародного Картаміського польового археологічного семінару). – Алчевськ, 2005. – С.178-180, рис.5, 7-12.

18.Кривцова-Гракова О.А. Указ. соч. – С.133.

19.«Дикий Сад» археологический памятник XIII-IX вв. до н.э. ... – С.1.

20.Korfmann M.O., Mannsperger D.P. Troia / Wilusa. – Canakkale-Tubingen, 2004. – S.46, abb.36.

21.Важко Л. 13 бронзових сокир знайшли в центрі Миколаєва // Газета по-українськи. – 2008. – 5 вересня (№161). – С.3.

22.Горбенко К. Назв. пр. – С.12.

23.Ibid. – С.11.

24.Kosko A. Fluted maces in cultural systems of the borderland of Eastern and Western Europe: 2350-

800 BC. Taxonomy, genesis, function // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 2002. – Vol.12. – P.68-72, fig.22.

25.Виноградов Ю.А. Городище Станислав // Археологічна збірка. – Херсон, 2002. – №2. – С.88-89, рис.1-3.

26.Кривцова-Гракова О.А. Поселение бронзового века на Белозерском лимане // КСИИМК. – 1949. – Вып.26.

27.Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. – К., 2005. – С.45, 277, рис.3.21.

28.Мелокова А.И. Работы в Поднестровье в 1958 году // КСИА АН СРСР. – 1961. – Вып.84. – С.113-124.

29.Назаров В., Отрощенко В. Бронзовый ніж з острова Березань // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. – К., 2008. – С.123.

30.Бочкарев В.С. Северопонтийское металлопроизводство эпохи поздней бронзы // Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 64-65.

31.Отрощенко В.В. Белозерская культура // Археология Украинской ССР в трех томах. – К., 1985. – Т.1; Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1990. – С.56-58.

32.Горбенко К.В. Ритуально-культурные сооружения поселения «Дикий Сад» в контексте этнокультурных связей поселения Степного Побужья эпохи финальной бронзы // Научные труды МАПУ. Серия: социально-исторические науки. – М., 2001. – С.340-342.

33.Горбенко К. Городище «Дикий Сад» ... – С.11.

34.Ibid. – С.11-12.

35.Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986. – С.143-148.

Віталій Отрощенко Укрілене поселення «Дикий Сад» у системі пам'яток білозерської культури

Статтю присвячено попередній оцінці феномену «Дикого Саду» – укріпленого поселення XII-X ст. до н.е. Розкопки комплексу стали одним з найвидатніших досягнень української археології за доби незалежності. Розглянуто термінологічні аспекти визначення об'єкту, наголошено на його особливому статусі в системі пам'яток білозерської культури, децю звушено діапазон датування речового комплексу. «Дикий Сад» було побудовано в зоні сходження шляхів-сполучень Надчорномор'я зі зручним виходом до акваторії Чорного моря. Винятково вдале розташування та характер досліджених споруд дозволяють припускати, що тут знаходився вузол обмінної торгівлі за доби фінальної бронзи та, можливо, культовий центр і місце перебування еліти білозерського суспільства.

Ключові слова: «Дикий Сад», Миколаїв, поселення, білозерська культура, бронзовий вік.

Виталий Отрощенко Укрепленное поселение «Дикий Сад» в системе памятников

белозерской культуры

Статья посвящена предварительной оценке феномена «Дикого Сада» – укрепленного поселения XII-X ст. до н.э. Раскопки комплекса стали одним из величайших достижений украинской археологии за время независимости. Рассмотрены терминологические аспекты определения объекта, сделано ударение на его особом статусе в системе памятников белозерской культуры, несколько сужен диапазон датирования материального комплекса. «Дикий Сад» был построен в зоне восхождения путей-соединений Надчерноморья с удобным выходом к акватории Черного моря. Исключительно удачное расположение и характер исследованных сооружений позволяют предполагать, что здесь находился узел обменной торговли периода финальной бронзы и, возможно, культовый центр и место пребывания элиты белозерского общества.

Ключевые слова: «Дикий Сад», Николаев, поселение, белозерская культура, бронзовый век.

Vitaliy Otroshchenko Fortified settlement «Dikij Sad» in system of monuments of Belozerskaja's culture

Article is devoted to a tentative estimation of a phenomenon of «Dikij Sad» («Wild Garden» (Mykolaiv) – fortified settlements XII-X ages B.C. Excavation of a complex of steel by one of the greatest achievements of the Ukrainian archeology during independence. Terminological aspects of definition of object are considered, the accent on its special status in system of monuments belozerskaja's culture is made, the range of dating of a material complex is a little bit narrowed. «Dikij Sad» has been constructed in a zone of an ascension of ways – connections Nadchernomorja («The top cost of Black Sea») with a convenient output to water area of Black Sea. Extremely successful arrangement and character of the investigated constructions allow to assume, that here there was a unit of exchange trade of the period of final bronze and, probably, the cult center and a place of stay of elite belozerskaja's societies.

Key words: «Wild Garden», «Dikij Sad», Mykolaiv, settlement, belozersaja's culture, bronze age.

Рецензенти:

Козак Д.Н., д.і.н., професор

Гребенніков Ю.С., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 30.07.2008 р.